

RECENSIES

moet men vertrouwd zijn met de lotgevallen van de Oranje-Nassau bibliotheek en 's Prinsen boekenbezit na 1567; twee zaken die in onderhavige monografie op enkele uiterst belangrijke bladzijden omstandig uit de doeken gedaan worden. Daarbij blijkt dat Prins Willem I in het bezit is geweest van een boekerij uit het oude Oranje-Nassau eigendom, waarvan het boekenbezit van Philips van Kleef een belangrijk deel vormde. Voorts zijn er boeken in het bezit van Prins Willem van Oranje geweest, die niet het lot hebben gedeeld van de latere stadhoudelijke verzameling. De herkomst van de nu bekende exemplaren is dus ongelijk. Nu is na 's Prinsen dood in het daarop volgend jaar (1585) tot verkoop van zijn roerend goed te Delft besloten; het Haarlemse exemplaar van de Biblia Regia zal daar en toen door een onbekende koper gekocht zijn. Het valt niet uit te maken wannéer de Biblia Regia in de Haarlemse Stadsbibliotheek gekomen is. Met zekerheid weten wij alleen, dat het werk tussen de datum van de oprichting der bibliotheek (1596) en de datum van het verschijnen van de gedrukte catalogus (1672) verworven is.

Uit het voorafgaande kan worden afgeleid, hoe bijzonder wel het de auteur gelukt is de bronnen te laten spreken, zodat er overeenstemming bereikt is tussen bronnenbeschrijving en hun bewerking. De monografie plaatst - ook daardoor - bibliotheekgeschiedenis en drukgeschiedenis in hun cultuurhistorisch verband, en zal menigeen - ook onder hen die vertrouwd zijn met de behandelde materie - voor verrassingen stellen.

P. J. H. Vermeeren

J. Z. Kannegieter, *Geschiedenis van de vroegere Quakergemeenschap te Amsterdam: 1656 tot begin negentiende eeuw* (Publikaties van de Gemeentelijke Archiefdienst van Amsterdam, uitgegeven door de stichting genaamd 'Stichting H. J. Duyvisfonds', IX; Amsterdam-Haarlem: Scheltema & Holkema NV, 1971, viii + 352 blz., f40.-).

Deze studie is een belangrijke aanvulling op een deel van het levenswerk van Dr. William Isaac Hull, de Amerikaanse geschiedschrijver van het Quakerisme in Nederland. Na ruim vijftientig jaar bronnenonderzoek in de Verenigde Staten, Engeland en West-Europa publiceerde Hull in 1933 de eerste van zijn Swarthmore College Monographs on Quaker History, *Willem Sewel of Amsterdam, 1653-1750: The First Quaker Historian of Quakerism*. Daarna verschenen achtereenvolgens *William Penn and the Dutch Quaker Migration to Pennsylvania* (1935), *The Rise of Quakerism in Amsterdam, 1655-1665* (1938), en (postuum) *Benjamin Furly and Quakerism in Rotterdam* (1941). Hull's nagelaten aantekeningen voor de zes andere geprojecteerde delen - onder andere 'Dutch Quaker Leaders, 1668-1800' - bevinden zich in de Friends Historical Library van Swarthmore College, Swarthmore, Pennsylvania.

Ondanks Hulls verklaring in de voorrede tot zijn eerste boek dat hij het handschriftmateriaal voor zijn monografieën had aangetroffen onder andere 'in the rich and well-housed archives of the various cities and towns in the Netherlands', blijkt uit zijn bronvermeldingen dat hij de hier te lande aanwezige archivalia nauwelijks geraadpleegd heeft. Kannegieter stelde zich daarom tot taak het werk van Hull af te ronden door een breed opgezet onderzoek in het archief van de gemeente Amsterdam, aangevuld met gegevens uit enkele andere gemeente-archieven. Zoals te verwachten was leverden de doop-, trouw-, en begrafenisregisters, de protokollen van het notariële archief, en de rechterlijke archieven in het Gemeente-archief van Amsterdam hem hierbij het rijkste materiaal. Bovendien had schr. de beschikking over doorslagen van de door Hull nagelaten aan-

tekeningen. Ook voor de handschriften in de centrale Quakerarchieven in Londen - de Library of the Society of Friends in Friends House - en voor de Stephen Crisp Collection of Quaker Letters and Papers, die bij de Colchester Monthly Meeting in Engeland berust, heeft de auteur zich verlaten op de daaruit door Huil gemaakte aantekeningen. In dit verband zij opgemerkt dat het ongetwijfeld de moeite waard geweest zou zijn de desbetreffende archivalia ter plaatse zelf te depouilleren. Bij de opheffing van de oude Amsterdamse Quakergemeente in 1824 bleken de archieven, met uitzondering van twee notulenboeken van de Friese Maandvergadering, te zijn verdwenen. Deze laatste bevinden zich thans in Friends House, ook overigens een onschatbare Fundgrube voor de onderzoeker van de geschiedenis van het Quakerisme in Nederland. Dat Kannegieter er, ondanks de handicap van het ontbreken van de welhaast indispensabele Amsterdamse archiefstukken, in geslaagd is ruim anderhalve eeuw hoofdstedelijk Quakerleven tot in de fijnste historische, sociaal-ekonomische en vooral ook persoonlijke details te rekonstrueren, is te danken aan zijn met zelden falende akribie doorgezette speurwerk.

Na een inleiding over het Quakerisme in het algemeen volgen twee hoofdstukken over de Quakerprediking en de Quakers in Amsterdam in de jaren 1655-1666 en over de activiteiten van de Vrienden in Amsterdam en elders in de laatste jaren der zeventiende eeuw. Hoofdstuk III handelt over Pieter Hendricksz. Deen († 1704), die door schr. gekarakteriseerd wordt als een van de boeiendste figuren van de Amsterdamse Quakergemeenschap in haar bloeitijd. Hoofdstuk IV is gewijd aan Willem Sewel, vertaler, geschiedschrijver, lexicograaf, en auteur van *Histori Van de ... Quakers* (1717). Dit hoofdstuk vormt een opportune aanvulling op de reeds geciteerde monografie van Dr. Hull, niet het minst vanwege de verhelderende samenvatting en kritische evaluatie van de uiteenzettingen in Sewels welhaast onverteerbare foliant. De 'onbetwiste leider' van de Quakerbeweging op het vasteland van Europa in deze periode was Jan Claus (1641-1729), geboren in Straatsburg, maar vanaf zijn vijfentwintigste jaar inwoner van Amsterdam. Hoofdstuk V geeft niet alleen een gedetailleerd beeld van zijn werkzaamheden in dienst van de Vriendengemeenschap, maar schildert hem tevens als 'echtgenoot en vader, als fabrikant en koopman, zelfs als een op het dwaalspoor geraakte fantast en speculant'. Dit hoofdstuk bevat ook een aantal interessante bijzonderheden over de afstammelingen van de Rotterdamse Quaker koopman Archibald Hope, de grondleggers van het bankiershuis Hope & Co. Hoofdstuk VI, door schr. zelf getypeerd als 'een rapsodie van Quakernamen', bevat de *fata* van diverse Quakers en Quakerfamilies in Amsterdam, Harlingen, en Haarlem van c. 1675 tot c. 1800. In de paragraaf over de familie Van der Werff slaagt schr. er in het voorbijgaan in de historiciteit aan te tonen van de door Wolffen Deken literair vereeuwigde predikster Catharina Timmerman. Drie korte slothoofdstukken behandelen achtereenvolgens de nalatenschap van de Rotterdamse Quakeres Marytge Weyts, overleden in 1700 of 1701, het Amsterdamse Vergaderhuis en de eindfase van zijn geschiedenis, en de lotgevallen van de bewaarschool 'Amsterdams Welvaren'. Stamtafels van een aantal belangrijke Quakerfamilies maken het boek ook voor genealogen van belang. Een in verre van vlekkeloos Engels gesteld resumé, enkele addenda, een bibliografie, en een personenregister besluiten het boek. Een lijstje van de zeer fraaie, zeldzame illustraties zou het na-slaan vergemakkelijkt hebben.

Ten bewijze van de grote belangstelling waarmee ik Kannegieters studie gelezen heb volgen hier nog enkele kritische kanttekeningen. In de eerste plaats is het vreemd dat in een studie over de oude Amsterdamse Quakers met geen woord gerept wordt over hun ongemakkelijke relatie tot de Vlaamse quiëtiste Antoinette Bourignon, cf. mijn *Reynier Jansen of Philadelphia, Early American Printer: A Chapter in Seventeenth-Century Non-*

RECENSIES

conformity, Groningen Studies in English, XI (Groningen, 1970). De uitleg van de bij de Vrienden gebruikelijke numerieke aanduiding van de namen der dagen en maanden (p. 5) is onvolledig; ongetwijfeld speelde hun afkeer van de gangbare 'heidense' namen, en ook de bijbelse traditie, hierbij een rol. De geboorteplaats van de Engelse Quakerleider William Ames wordt in een Nederlands dokument als 'Weynkaen' gegeven (p. 15). Deze volgens schr. niet te identificeren plaatsnaam is echter zeer waarschijnlijk Wincanton in Somerset. De twee op p. 38 geciteerde pamfletten van Stephen Crisp in de Bibliotheek der Verenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam zijn geen unica, zoals schr. vermoedt; zowel het British Museum als Friends House bezitten een exemplaar van deze uitgaven. Dat Jan Jansen Reyers, de penningmeester van de Friese Maandvergadering, in 1706 nog in leven was blijkt duidelijk uit de door schr. zelf geciteerde brief van de Amsterdamse Driemaandelijke Vergadering aan de London Yearly Meeting (p. 79). Evenmin volgt uit deze brief dat Reyers in 1707 zou zijn overleden. Kannegieters citaat komt uit de nage-laten aantekeningen van Hull, die verzuimde de datum van het stuk te geven. De in Friends House bewaarde brief is echter gedateerd 20 mei 1707, waaruit volgt dat Reyers toen nog in leven was; zijn sterfdatum is mij niet bekend. Op p. 98 suggereert schr. dat de in 1684 naar Pennsylvania geëmigreerde Alkmaarse Quaker Jan Willemsz. Boeken-oogen zich met twee van zijn kinderen blijvend in Germantown bij Philadelphia vestigde. Uit een stuk in het Notarieel Archief van de Gemeente Alkmaar (No. 392), gedateerd 11 januari 1701, blijkt echter dat zoon Stephanus op dat tijdstip in New York woonde. In de tekst van de brief van Sewel aan William Penn, welke schr. op p. 103-4 uit Hulls *Willem Sewel* aanhaalt, zijn niet alleen een aantal onnauwkeurigheden geslopen, maar ook bijna vier regels zonder waarschuwing weggelaten. Het is niet duidelijk waarom schr. de Duitse vertaling van Robert Barclays *Catechism and Confession of Faith* van 1679 in plaats van de oorspronkelijke Engelse uitgave van 1673 geraadpleegd heeft (p. 125).

Maar deze onbeduidende tekortkomingen vallen in het niet vergeleken bij de uiterst soliede prestatie die hier geleverd is. De geschiedenis van de oude Amsterdamse Quaker-gemeenschap is thans definitief geschreven. Kannegieter heeft met zijn weldoortimmerde studie historici van verscheiden pluimage aan zich verplicht.

J. G. Riewald

R. B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam, III, De kerk der hervorming in de tweede helft van de zeventiende eeuw: nabloei en inzinking* (Baarn: Ten Have, 1971, 384 blz., f 32,50).

De delen die in 1965 en 1967 verschenen, behandelden de periode tussen 1578 en 1650 en hadden als ondertitel *De kerk der hervorming in de gouden eeuw*. Het onderwerp van dit derde deel kon ook nog tot die eeuw worden gerekend, maar de schrijver vindt de aanduiding 'gouden' kerkhistorisch na 1650 niet meer juist. De overheid luistert dan immers zelden meer naar het getuigenis van 'de kerk der hervorming' en die kerk loopt, als 'publiek erkende', geheel aan de leiband van deze overheid. Bovendien ziet hij allerlei nieuwe denkbeelden opkomen, die de oorspronkelijke bezieling doen tanen.

Evenals de vooraangaande delen geeft ook dit nieuwe boek veel meer dan de titel belooft. De schrijver beperkt zich niet tot de kerk 'der hervorming', maar gaat ook in op de ontwikkelingen binnen 'de gedulde kerken' en op de denkbeelden van allerlei 'reformateurs'. Daardoor wordt zijn werk soms bijna een volledige stadsgeschiedenis. Maar hij beperkt zich zelfs niet tot Amsterdam. Hij volgt het spoor van ieder die ook maar in de verste verte iets met de stad te maken heeft gehad in kerkelijk opzicht. Daardoor wordt